

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

ВИГОВСЬКИЙ Сергій Євгенович

УДК: 159.92:37.03

**ЕМПАТІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ
ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Одеса – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України
Чебикін Олексій Якович,
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», ректор, завідувач кафедри теорії та методики практичної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Ямницький Вадим Маркович,
Рівненський державний гуманітарний університет, завідувач кафедри практичної психології та психотерапії;

кандидат психологічних наук, доцент
Колот Світлана Олександрівна,
Одеський національний політехнічний університет, доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту.

Захист відбудеться «16» березня 2013 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д. Ушинського за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «15» лютого 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.В. Кузнєцова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Проблема смислу, зокрема його емпатійних детермінант, на сьогодні стає особливо актуальною як у соціальному, так і в науковому плані. Соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються в українському суспільстві в останні десятиліття привели до переоцінки значущості багатьох фундаментальних цінностей, зміни соціальних стереотипів і викликали ефект масового когнітивного дисонансу та необхідність переосмислення свого місця в суспільстві, особистісних ідеалів, цінностей, прийняття особистої відповідальності за результати життєдіяльності. Невідповідність сформованих у свідомості дорослого населення уявлень і очікувань із реальними змінами соціальної дійсності виражається в нездатності інтегруватися в нову соціокультурну ситуацію, зниженні смислової активності, що, у підсумку й є однією з основних детермінант психологічної деформації особистості, її деструктивної поведінки. Фундаментальним психологічним фактом є широке поширення в нашому столітті відчуття смисловтрати, безглуздості життя, прямий наслідок якого – зростання самогубств, наркоманії, насильства і психічних захворювань, у тому числі специфічних ноогенних неврозів смисловтрати (Дж. Ройс, П. Тілліх, В. Франкл).

Незважаючи на достатнє опрацювання смисложиттєвої проблематики у філософії та гуманітарних науках (М. М. Бахтін, М. Вебер, Е. Гуссерль, М. Мерло-Понті, В. В. Налімов, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, Г. Шпет, К. Ясперс), в зарубіжній психології (А. Адлер, Дж. Бьюдженталь, С. Мадді, Дж. Ройс, Ф. Фенікс, В. Франкл, З. Фрейд, К. Г. Юнг) та підвищення інтересу до неї в останнє десятиріччя серед українських психологів (Г. О. Балл, Н. Ф. Каліна, З. С. Карпенко, О. П. Колісник, А. Ф. Лазарук, С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко, А. В. Фурман, В. М. Ямницький) надзвичайно актуальним залишається питання психологічної природи смислової сфери особистості, комплексного підходу до її дослідження. Існує термінологічна невизначеність самого поняття смисл (сене), відсутність єдиної точки зору на зміст і структуру смислової сфери, її дієвих механізмів та чинників. Проблема смислової сфери особистості, яку досліджували О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, В. К. Вілюнас, Б. В. Зейгарник, В. П. Зінченко, Д. О. Леонтьєв та багато інших, в останній час є гостро дискусійною і вимагає теоретико-методологічного та емпіричного доопрацювання.

Різноманітними та суперечливими залишаються і дослідження онтогенетичних особливостей смислової динаміки (К. О. Абульханова-Славська, В. В. Барцалкіна, М. Р. Гінзбург, Е. Еріксон, І. Є. Колесникова, І. С. Кон, І. С. Мар'єнко, Дж. Марсія, В. А. Орлов, Р. Ф. Пасічняк, А. Пауелл, Л. В. Потапчук, Дж. Ройс, В. Ф. Сафін, Д. І. Фельдштейн, І. Г. Шендрік). Проте, переважна частина названих дослідників вважає, що найбільш значні якісні зміни у смисловій сфері особистості, порівняно з іншими онтогенетичними проміжками, відбуваються в період юності в результаті трансформацій її спонукальної сфери. В особистості відбуваються зміни, які стосуються її життєвих цілей, мотивів вибору професії, мотивації вступу у шлюб, родинних

стосунків, прийняття ролі матері чи батька та професійної діяльності. Головними особливостями емоційної сфери людини в цьому віці є її стабільність, саморегуляція емоційних переживань, багатство емоційного життя, сформованість таких властивостей особистості, як емпатія (Л. П. Журавльова, О. Я. Чебикін).

Емпатія як інтегральна якість особистості виступає провідним чинником її життєвого самовизначення, становлення її системи цінностей (Л. П. Журавльова), умовою розвитку моральної свідомості (А. Адлер, І. Д. Бех, Л. І. Божович, М. Й. Боришевський), самотрансцендентності (В. А. Петровський, К. Роджерс). Проте, не зважаючи на визнання провідної ролі емпатії як чинника розвитку особистості (Т. М. Гаврилова, С. Д. Максименко, О. А. Орищенко, К. Роджерс, О. П. Саннікова), відсутні дослідження емпатійної детермінації смислових утворень, ролі феномена в процесі рішення смислових завдань. Недостатньо усталеними є й методологічні підходи до вирішення цієї проблеми. Практично відсутні корекційні методики, спрямовані на оптимізацію розвитку смислової сфери старшокласників. Значущість і недостатня розробленість зазначених аспектів й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження «Емпатія як чинник розвитку смислової сфери особистості в юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалось у межах комплексної теми «Психолого-педагогічне забезпечення розвитку й діяльності особистості» (номер державної реєстрації 0109U002157) Південного наукового центру НАПН України (м. Одеса). Тему дослідження затверджено вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (протокол № 9 від 28.04.2011р.) та узгоджено за рішенням Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 24.04.2012р.). Автором проводилось дослідження особливостей детермінації смислової сфери особистості в юнацькому віці.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження емпатійної детермінації розвитку смислової сфери особистості.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати та узагальнити теоретико-методологічні підходи до вивчення чинників, феноменології, структури та динаміки смислової сфери особистості з метою побудови структурно-динамічної моделі її емпатійної детермінації.

2. Розробити програму емпіричного дослідження, скомпонувати релевантну меті і завданням систему дослідницьких процедур, спрямованих на вивчення особливостей емпатійної детермінації смислової сфери особистості юнацького віку.

3. Емпірично визначити вікові та гендерні особливості розвитку структурно-динамічних характеристик смислової сфери особистості впродовж юнацького віку та специфіку впливу емпатії на динаміку її смислових утворень.

4. Розробити та апробувати програму психологічного супроводу конструктивного впливу емпатії на розвиток структурних елементів смислової сфери особистості.

Об'єкт дослідження – розвиток смислової сфери особистості.

Предмет дослідження – вплив емпатії та її форм на розвиток смислової сфери особистості юнацького віку.

Гіпотеза дослідження. Рівень розвитку емпатії особистості, особливості сформованості її форм та відповідних емпатійних ставлень є провідними чинниками становлення та динаміки смислової сфери особистості юнацького віку.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизація, – підпорядковані завданню виявлення основних методологічних підходів до вивчення проблеми смислу та визначення провідної ролі особистісних факторів, зокрема емпатійності, в розвитку смислової сфери суб'єкта. Для перевірки гіпотези дослідження застосовано наступні *емпіричні* методи: констатуючий та формулюючий експерименти, бесіда, спостереження, тестування; діагностичні методики – тест на визначення рівня розвитку емпатії для підлітків і юнаків Л. П. Журавльової з метою діагностики інтегральної емпатії та різних форм її прояву; методика діагностики міри задоволення основних потреб особистості В. В. Скворцова; методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері О. Ф. Потьомкіної, методика М. Рокіча «Ціннісні орієнтації»; методика дослідження системи життєвих смислів В. Ю. Котлякова, тест смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтьєва; *розвивальні методи* – соціально-психологічний тренінг, діалогічне спілкування, – специфіка яких полягала у цілеспрямованих актуалізації, психокорекції та розвитку емпатії у старшокласників як чинника їх смислових утворень; *методи математичної обробки емпіричних даних:* лінійний кореляційний аналіз Пірсона, врахування t-критерію Стьюдента, критерію кутового перетворення Фішера та ін.

Організація та експериментальна база. Дослідження проводилось упродовж 2009 – 2012 років на базі освітніх закладів м. Житомира: гуманітарної гімназії №23 м. Житомира; загальноосвітньому Житомирському ліцеї №2 з фізкультурним нахилом, Житомирському державному обласному педагогічному ліцеї, загальноосвітніх школах міста, Житомирському державному університеті ім. І.Я. Франка, Житомирському національному агроекологічному університеті, Житомирській філії Європейського університету. Всього дослідженням було охоплено 273 особи.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

– *вперше* доведено, що чинниками динаміки та становлення смислової сфери особистості в юнацькому віці є рівень розвитку інтегральної емпатії, особливості сформованості її форм та відповідних емпатійних ставлень; побудовано структурно-динамічну модель емпатійної детермінації смислової сфери особистості; показано, що смислова сфера емпатійної особистості є динамічною системою, яка має складну ієрархічну структуру: потреби (не лише

у власному благополуччі, а й у блазі Іншого, в трансцендентних емпатійних стосунках); ціннісні орієнтації (гуманістичні); цінності (моральні та буттєві); життєва позиція (синергетична); сенс життя (духовний розвиток); складено інтегральну характеристику смислових утворень сучасного юнацтва, яка описує специфіку смислової сфери емпатійних та малоемпатійних особистостей, визначає вікові і гендерні особливості впливу емпатії на їх смислову динаміку; означено умови розвитку та корекції смислових утворень особистості юнацького віку засобами їх емпатійної детермінації;

– *доповнено та розширено* уявлення про феноменологію, структуру та особливості розвитку смислової сфери особистості, особливості її динаміки й становлення в юнацькому віці; поглиблено наукове знання про феномен емпатії та її роль у процесі розвитку особистості;

– *дістало подальшого розвитку* уявлення про об'єктивні та суб'єктивні чинники формування та розвитку смислової сфери особистості. До суб'єктивних віднесено – рівень розвитку інтегральної емпатії та її форм, а до об'єктивних – вікові та статеві особливості особистості.

Практичне значення одержаних результатів полягає у виявленні системи детермінуючих чинників розвитку смислової сфери особистості. Їх урахування в психокорекційній, психопрофілактичній і виховній роботі забезпечує актуалізацію та адекватний розвиток усіх структурних елементів смислової сфери особистості, взаємопов'язаних з емпатією: просоціальних потреб, мотивів та цінностей, світосприймання, життєвого й професійного самовизначення, потреби в духовному вдосконаленні, а також дозволяє оптимізувати міжособистісну взаємодію, соціально-психологічну адаптацію особистості.

Самостійну практичну цінність має запропонована корекційно-розвивальна програма психологічного супроводу конструктивного впливу емпатії на динаміку й розвиток структурних елементів смислової сфери особистості. Остання може використовуватися практичними психологами, соціальними працівниками, вчителями з метою побудови та реалізації допомагаючих і корегуючих стратегій в процесі особистісного самовизначення в юнацькому віці.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено у навчальний процес Житомирського національного агроекологічного університету (довідка №1030 від 25.05.2012р.), Житомирського державного університету ім. І. Я. Франка (довідка №629/1 від 07.05.2012р.).

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та результати дослідження були представлені на: II Міжнародній науково-практичній конференції «Генеза буття особистості» (Київ, 2011); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми рекреаційної психології дитинства» (Одеса, 2011); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (Рівне, 2012); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми етнопсихології XXI століття» (Київ, 2011); V Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною

участю «Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери: обсерваторія душі» (Мелітополь, 2012). Матеріали дисертації обговорювались на засіданнях кафедри теорії та методики практичної психології, розширеному методологічному семінарі Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського впродовж 2009 – 2012 років.

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 8 публікаціях, з яких 6 статей видано у наукових фахових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 181 найменування. Основний зміст роботи викладено на 160 сторінках, містить 24 таблиці, 1 рисунок. Загальний обсяг дисертації – 179 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, гіпотезу, методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення здобутих результатів; наведено відомості про апробацію результатів дослідження і публікації за темою дисертації.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади до вивчення чинників, феноменології та структури смислової сфери особистості»** виділено хронологічні етапи досліджень проблеми смислу; подано основні теоретико-методологічні підходи до вивчення смислової сфери особистості; розглянуто місце емпатії в системі детермінант розвитку особистості, зокрема смислових утворень та смислових корелятив останньої; теоретично обґрунтовано структурно-динамічну модель емпатійної детермінації смислової сфери особистості.

В психологію поняття смислу і пов'язаних з ним моральних та етичних проблем існування людини прийшло з філософії на початку ХХ століття. Зайнявши чільне місце в екзистенціальній психології і лінгвістиці, поняття смислу збагатило низку теоретичних і методологічних підходів у психологічній науці (А. Адлер, В. Дільтей, К. Левін, А. Маслоу, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Шпрангер, К. Г. Юнг).

Вивчення проблематики смислу, смислової сфери особистості вітчизняною психологією має декілька етапів, що різняться між собою методологічними та методичними підходами в їх дослідженнях. На перших двох етапах (30-ті – 70-ті роки минулого століття) у дослідженнях смислів, смислових утворень, смислових установок тощо переважають діяльнісний та структурно-функціональний підходи (А. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Л. С. Виготський, В. К. Вілюнас, О. М. Леонт'єв, В. В. Столін, Є. В. Субботський, О. К. Тихоміров). На третьому етапі (80-ті роки минулого століття) в інтеграції уявлень про смислові утворення особистості, розвитку структурної лінії їх аналізу, створенні класифікацій смислових утворень, виникненні та описі таких синтетичних понять, як «динамічна смислова

система», «смилова сфера особистості», концепцій смислової саморегуляції та смислової динаміки домінують особистісний та динамічний підходи (О. Г. Асмолов, О. З. Басіна, Б. С. Братусь, Ф. Є. Василюк, Д. О. Леонтьєв, О. Є. Насиновська). На четвертому етапі (починаючи з 90-х років двадцятого століття) смислова реальність досліджується у декількох контекстах: духовного буття людини, людського життя загалом, у рамках «вершинної психології», неklasичної психології, інтеграції структурно-функціонального та динамічного аналізу смислової сфери особистості та смислової регуляції діяльності (Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, Б. С. Братусь, Т. М. Буякас, О. Г. Зевіна, І. Є. Колесникова, Д. О. Леонтьєв, С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко).

Змістовний аналіз підходів до розуміння смислу в працях О. Г. Асмолова, Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, В. Франкла, В. Е. Чудновського та ін. показав, що при найрізноманітніших трактуваннях цей феномен безпосередньо характеризує людське буття, яке апріорі пронизане прагненням до смислу. Особливою смисловою реальністю, як вважають Д. О. Леонтьєв та Б. С. Братусь, є смислова сфера особистості – складна динамічна система, що обумовлює її функціонування та є «вершиною» її розвитку. Загалом, можна констатувати, що смислову сферу особистості більшість дослідників розглядають як особливим чином організовану сукупність смислових структур (мотивів, смислових установок, смислових диспозиції, особистісних смислів, смислових конструктів, особистісних цінностей) і зв'язків між ними, що забезпечують смислову регуляцію життєдіяльності суб'єкта.

Аналіз досліджень ролі емпатії в особистісному розвитку (А. Адлер, О. Ю. Артем'єва, О. О. Бодальов, Б. І. Додонов, Т. П. Гаврилова, Л. П. Журавльова, О. Міхеєва, Т. А. Рябовол), міжособистісній взаємодії (О. В. Алпатова, Т. В. Василишина, Є. Л. Доценко, І. М. Коган, М. М. Обозов, О. А. Орищенко, К. Роджерс, О. П. Саннікова, D. Bustamante, N. Eisenberg, R. Fabs, D. A. Houston, R. Mathy, M. V. Redmond, K. Rhodes, M. Schaller, R. Shell), емоційній поведінці (О. К. Тихоміров, О. Я. Чебикін), в процесах смислорегуляції в педагогічній взаємодії (О. А. Григор'єва-Рудакова, Л. Ц. Кагермазова, І. А. Рудакова) психологічній зрілості та духовному розвитку (А. Маслоу, О. П. Колісник, Е. Фромм), розвитку смислової сфери (І. В. Абакумова, О. А. Григор'єва-Рудакова, П. М. Єрмаков, В. П. Лабунська) виявив наявність емпатійної детермінації смислової динаміки в процесах міжособистісного спілкування й особистісного самовизначення (осмисленості життя, пошуку його сенсу).

Вихідними положеннями системного дослідження місця емпатії в структурі смислової сфери особистості та смислової динаміки є наступні: однією із засадничих сфер прикладання психічної активності людини є світ смислів, сфера смислоутворення; смисл досліджується у контексті людського життя загалом (В. В. Налімов, М. М. Мамардашвілі, В. Франкл); смисл – граничне утворення, в якому сходяться «свідомість і буття, ідеальне і реальне, життєві цінності і буттєві можливості їх реалізації» (Ф. Є. Василюк); найвищим рівнем регуляції поведінки особистості, її життєдіяльності є смисловий

(А. Пауел, Дж. Ройс); смислові утворення є тією складовою свідомості, яка безпосередньо зв'язує суб'єкта з дійсністю (О. М. Леонтьєв, В. П. Зінченко); смислові утворення, а також особистісні смисли породжуються цілою системою ставлень, а не поодинокими ізольованими ставленнями (Б. С. Братусь); смисл (смислове утворення, смислова динамічна система) є «одиницею» (Л. С. Виготський), «клітинкою» (С. Л. Рубінштейн) аналізу смислового рівня; смисл є складною та багатогранною смисловою реальністю, що приймає різні форми та проявляється через різні психологічні ефекти (Д. О. Леонтьєв); емпатія має біопсихосоціодуховну природу; є особливою формою психічного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом Іншого; є інтегративною (інтеграційною) характеристикою особистості (Л. П. Журавльова).

Критичне переосмислення й інтеграція існуючих підходів до вивчення чинників смислової динаміки та феноменологічних, динамічних, структурних характеристик смислової сфери дозволили теоретично обґрунтувати структурно-динамічну модель емпатійної детермінації її розвитку. *Смислова сфера особистості* є динамічною системою, яка має складну ієрархічну структуру. Ієрархічні відносини між складовими цієї системи обумовлюють її внутрішню динаміку. Емпатія, виступаючи певним системоутворюючим чинником смислової сфери, зумовлює її специфічний розвиток та відповідну структуру. Основними компонентами смислової сфери емпатійної особистості виступають: а) *потреба* (як усвідомлювана, так і неусвідомлювана) не лише у власному благополуччі (аутоемпатія), а й у блазі Іншого (функціонування емпатійної установки); ставлення до значущого Іншого як до «Ти», усвідомлювана потреба в трансцендентних емпатійних стосунках, основу яких складають смисловий конструкт «Я=Ти» та здатність до трансфінітної емпатії; б) *гуманістичні ціннісні орієнтації*, моральні та *буттєві цінності*, в основі яких лежать емпатійні смислові установки, спрямовані на інтеріоризацію загальнолюдських цінностей, усвідомлення значущості емпатійних стосунків; в) *синергетична життєва позиція*, в основу якої покладена емпатійна спрямованість на оточуючий Світ, смислова ідентифікація з ним за допомогою homo-, зоо- та фітоемпатійного ставлення, здатність до прояву родового та універсального емпатійних ставлень; г) *сенс життя* полягає в духовному розвитку завдяки реалізації не лише універсальних емпатійних стосунків, а й духовних взаємин, служіння загальній справі.

З огляду на аналіз вікових особливостей особистісного розвитку та психологічних новоутворень юнаків та дівчат (переосмислення системи цінностей, життєве самовизначення (набуття Его-ідентичності), кохання, потреба у пошуці сенсу життя, становлення емпатійності як інтегративної характеристики особистості) доведено, що цей онтогенетичний період є сензитивним для розвитку смислової сфери особистості, трансформації смислових утворень.

У другому розділі «Емпіричне дослідження впливу емпатії на розвиток смислової сфери особистості в юнацькому віці» розкрито форми організації та зміст емпіричного дослідження, обґрунтовано вибірку, описано та апробовано методичну процедуру дослідження смислової сфери особистості та її емпатійної детермінації, здійснено аналіз емпіричних даних та їх психологічну інтерпретацію, що розкриває психологічні особливості розвитку смислової сфери юнацтва, характер взаємозв'язку між показниками інтегральної емпатії, її форм та смисловими утвореннями особистості юнацького віку.

Емпіричне дослідження складалося з трьох етапів. На першому етапі досліджувалися вікові та гендерні особливості смислових утворень. На другому – проводилась діагностика емпатії в юнацькому віці, порівнювалися особливості розвитку смислової сфери емпатійних та малоемпатійних особистостей, знаходилися відмінності між показниками їх смислових утворень. Третій етап констатуючого експерименту було присвячено дослідженню емпатії та її окремих форм як чинників розвитку смислової сфери особистості. З цією метою знаходилися кореляційні взаємозв'язки між показниками рівня розвитку емпатії, її форм та структурними утвореннями смислової сфери, а також визначалась достовірність відмінностей між смисловими структурами особистостей з різним рівнем розвитку емпатії.

Дослідження виявило вікову та статеву диференціації у структурно-феноменологічних та динамічних характеристиках смислової сфери юнацтва.

Міра задоволення базових потреб переважної більшості респондентів знаходиться в зоні їх часткового задоволення ($M=20,40$). Низхідна ієрархічна система показників міри задоволення структурних компонентів потребової сфери юнацтва має наступний вигляд: потреби в самовираженні, у визнанні, безпеці, матеріальні та соціальні потреби. Виявлено, що віковими особливостями потребової сфери є висока задоволеність потреби в соціальних контактах ($M=16,13$); особливістю її динаміки є зростання показників розбіжності між мірами задоволеності потреб різних типів (у ранній та зрілій юності, відповідно, $W=7,12$ та $W=8,62$). Остання особливість є і гендерною: розбіжність між мірами задоволеності потреб різних типів є достовірно більшою ($p \leq 0,05$) у хлопців, порівняно з дівчатами. Міра незадоволеності потреб у хлопців обох вікових періодів є вищою, порівняно з дівчатами. Віковою та гендерною особливостями є й ієрархічна послідовність міри незадоволеності потреб. Тобто з віком зростає міра незадоволеності потреб як у хлопців, так і у дівчат.

У ранньому юнацькому віці соціально-психологічні установки в смисловій сфері особистості є досить сформованою системою, яка дещо трансформується в зрілій юності. З віком спостерігається загальне зниження показників міри вираженості соціально-психологічних установок. Так, орієнтація на альтруїзм знижується, як у хлопців (відповідно, $M_{ч}=5,79$; $M_{ч}=5,14$), так і у дівчат ($M_{ж}=6,07$; $M_{ж}=5,38$). Загалом, молодь більшою мірою орієнтована на альтруїзм та процес діяльності, порівняно, відповідно, з

егоїзмом та результатом. У дівчат, порівняно з хлопцями, яскравіше виражені установки на альтруїзм і процес, у юнаків – на егоїзм та результат.

Ціннісна сфера сучасного юнацтва малодиференційована і неясково виражена, найбільш значущі цінності мають егоцентричну спрямованість. Так, домінуючими термінальними цінностями є «здоров'я» (M=4,8), «матеріально забезпечене життя» (M=6,8), «щасливе сімейне життя» (M=7,4). Ієрархія домінуючих інструментальних цінностей має наступний вигляд: «чесність» (M=7,4), «життєрадісність» (M=7,9), «вихованість» (M=8,0). Найменш значущими термінальними цінностями є «щастя інших» (M=25,5), «збереження нашої Землі, природи» (M=16,9), «краса природи та мистецтва» (M=17,3), а інструментальними – «ретельність, старанність» (M=14,9), «непримиренність до недоліків в собі та інших» (M=15,6), «любов до природи, свого краю, землі» (M=16,0).

Ієрархічна система найбільш значущих життєвих смислів сучасної молоді має групоцентричну спрямованість і містить такі компоненти: екзистенціальні (M=11,93), сімейні (M=12,57), комунікативні (M=12,67). Спостерігається позитивна онтогенетична динаміка становлення системи життєвих смислів впродовж юнацького віку. З віком на перший план виходять цінності самореалізації (особистісного самовизначення), більшу представленість у смисловій сфері набувають сімейні, комунікативні та альтруїстичні категорії, менш значущими стають гедоністичні переживання та статусні смисли, стабільно непривабливими залишаються духовні пошуки.

Гендерні відмінності проявляються більшою мірою в зрілому юнацькому віці, порівняно з ранньою юністю. Ієрархія найбільш важливих життєвих смислів студенток є досить дисгармонійною. До неї належать взаємовиключні цінності: сімейні, статусні, комунікативні та самореалізації. Система життєвих смислів хлопців зрілого юнацького віку є більш гармонійною, порівняно з дівчатами. Для них найбільш важливими життєвими пріоритетами є екзистенціальні, самореалізації, сімейні та комунікативні цінності (в порядку зменшення показника їх значущості). Розвиток смислової сфери впродовж юнацького віку відбувається у юнаків та дівчат, відповідно, за типом маскулінізації та фемінізації особистості. З віком для дівчат більш значущими стають сім'я, самореалізація, альтруїзм, а для хлопців – самореалізація та духовні пошуки (когнітивні смисли) і дещо зменшується значущість сім'ї та альтруїзму.

Показники усіх субшкал смисложиттєвих орієнтацій та загальний показник осмисленості життя загалом є досить високими, як у школярів, так і у студентів. Віковою особливістю в динаміці смисложиттєвих орієнтацій є зниження всіх показників впродовж дорослішання. У зрілому юнацькому віці, порівняно з раннім, збільшуються переживання щодо онтологічної значущості життя (відповідно, M=150,25; M=160,59; $p \leq 0.05$), дещо знижується орієнтованість на майбутнє (відповідно, M=35,05; M=35,65), зменшується задоволеність як результатом прожитого відрізка життя (відповідно, M=27,00; M=29,18; $p \leq 0.05$), так і насиченістю сьогодення (відповідно, M=33,77; M=36,15;

$p \leq 0.05$). Достовірно зменшується відчуття себе суб'єктом власної життєдіяльності (відповідно, $M=22,27$; $M=25,01$;) та, загалом, світоглядна віра в керованість людського життя (відповідно, $M=32,16$; $M=34,60$; $p \leq 0.05$).

Виявлено гендерні відмінності в показниках смисложиттєвих орієнтацій: юнки більш орієнтовані на абстрактні та екзистенційні онтологічні смисли, а юнаки – на смисли реального життя.

На етапі діагностики емпатійності у юнаків та дівчат їх було поділено на дві групи: групу емпатійних, до якої увійшли досліджувані, що проявили високий та дуже високий рівні розвитку емпатії; групу малоемпатійних, до якої увійшли досліджувані, що проявили низький та дуже низький рівні розвитку емпатії та антиемпатію.

Потребова сфера малоемпатійної та емпатійної особистості принципово відрізняються. В сфері першої домінують елементарні потреби (в безпеці: $M=22,59$), а в другій – потреби, які вивчає «вершинна психологія» і які містяться на вищих рівнях піраміди А. Маслоу: потреби особистісного самовизначення (у визнанні: $M=23,68$ та самореалізації: $M=24,40$). Для молодих людей з розвинутою емпатією потреба в самореалізації є набагато важливішою, порівняно з їх малоемпатійними ровесниками ($t=1,820$; $p \leq 0,01$). Із зростанням показників емпатії збільшується міра незадоволеності потреб в самореалізації ($p \leq 0,01$) та визнанні ($p \leq 0,05$). Виявлено позитивну вікову динаміку останніх: домінування потреб у визнанні в ранній юності трансформується в потреби самореалізації в зрілій юності. Показники незадоволеності соціальних потреб у малоемпатійного юнацтва достовірно ($p \leq 0,01$) вищі, порівняно з емпатійним.

Існують гендерні відмінності в потребовій сфері емпатійної й малоемпатійної молоді. Ієрархію основних потреб емпатійних юнаків очолюють потреби в самореалізації ($M=27,98$), а у малоемпатійних вони займають передостаннє місце ($M=18,27$; $p \leq 0,01$). У малоемпатійних юнаків найбільшою мірою є незадоволеними потреби в безпеці. Емпатійні юнаки набагато менше переймаються матеріальними потребами (відповідно, $M_q=15,55$; $M_q=20,54$; $p \leq 0,2$).

Для емпатійних дівчат найбільш значущими є потреби у самореалізації (самовираженні) та визнанні (відповідно, $M_{ж}=20,83$; $M_{ж}=20,19$). Ієрархія основних потреб малоемпатійних дівчат має наступний вигляд: потреби у безпеці, соціальні потреби, потреби в самореалізації, матеріальні потреби. Показники міри незадоволеності потреби в безпеці та соціальних потреб малоемпатійних дівчат є достовірно вищими (відповідно, $p \leq 0,02$; $p \leq 0,01$), порівняно з емпатійними.

Показники міри вираженості соціально-психологічних установок малоемпатійної та емпатійної особистості, окрім спрямованості на процес, мають достовірні відмінності ($p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$). У діадах соціально-психологічних установок емпатійних молодих людей домінує спрямованість на процес та альтруїзм, а в малоемпатійних – на егоїзм та процес. Найменш вираженою в емпатійного юнацтва є орієнтація на егоїзм, а в малоемпатійного – на альтруїзм.

Виявлено гендерні відмінності у функціонуванні соціально-психологічних установок молоді. У дівчат спостерігаються достовірні відмінності в усіх установках, крім спрямованості на процес. Емпатійні юнки мають достовірно вищу ($p \leq 0,05$), міру спрямованості на альтруїзм та нижчу ($p \leq 0,05$) – на результат і егоїзм, порівняно з малоемпатійними. Малоемпатійні юнаки більшою мірою орієнтовані на процес, менше задумуються над досягненням результату, часто запізнюються з виконанням дорученого завдання, тобто менш відповідальні, порівняно з емпатійними ровесниками ($t=2,019$; $p \leq 0,05$). В емпатійних юнаків міра вираженості альтруїстичних установок в смисловій сфері достовірно вища ($p \leq 0,05$), порівняно з малоемпатійними. Високоемпатійні юнаки здатні до сприяючої поведінки, навіть на шкоду своїм інтересам.

Доведено, що ступінь розвитку емпатії обумовлює змістовні характеристики та ієрархізацію структурних компонентів ціннісної сфери особистості. Найвагоміші цінності емпатійної та малоемпатійної молоді є схожими. Досліджувані обох груп прагнуть до щасливого сімейного життя, свободи і хочуть мати гарних друзів. Проте більша частина емпатійних молодих людей, порівняно з малоемпатійними, насамперед орієнтована на сімейне життя, а потім – на друзів. Якщо в емпатійних юнаків і дівчат основні термінальні цінності пов'язані з інтимно-особистісним спілкуванням, то їх малоемпатійні ровесники мають егоцентричну спрямованість: «здоров'я» і «матеріально забезпечене життя». Розвинута емпатія обумовлює альтруїстичну спрямованість особистості, актуалізує її соціальні потреби, сприяє розвитку гуманістичних життєвих принципів-цілей («щастя інших» $r_p = -0,277$; $p \leq 0,01$), «краса природи і мистецтва» ($r_p = -0,239$; $p \leq 0,05$), «кохання» ($r_p = -0,241$; $p \leq 0,01$) та особистісних якостей, що забезпечують успішну міжособистісну взаємодію («чуйність», «чесність», «життєрадісність»).

Емпатія більшою мірою детермінує розвиток ціннісної сфери хлопців, порівняно з дівчатами. Розвинута емпатія юнаків обумовлює їх альтруїстичну спрямованість, такі принципи-цілі, як «життєва мудрість» ($r_p = -0,215$; $p \leq 0,05$) і «наявність друзів» ($r_p = -0,195$; $p \leq 0,05$) та значущість особистісних якостей, спрямованих на ефективне міжособистісне спілкування: «чуйність» ($r_p = -0,207$; $p \leq 0,05$) і «життєрадісність» ($r_p = -0,212$; $p \leq 0,01$). У дівчат високорозвинена емпатія обумовлює розвиток альтруїстичної спрямованості, гуманістичних («щастя інших» ($r_p = -0,203$; $p \leq 0,05$)) та етичних («вихованість») цінностей.

Малорозвинена емпатія юнаків детермінує цінність суспільного визнання ($r_p = 0,433$; $p \leq 0,001$), такі конкретні принципи-цілі, як «матеріально забезпечене життя» ($r_p = 0,496$; $p \leq 0,001$), «розваги» ($r_p = 0,317$; $p \leq 0,001$) та цінності професійного самовизначення і самоствердження («ефективність у справах» ($r_p = 0,498$; $p \leq 0,001$), «виконавчість» ($r_p = 0,493$; $p \leq 0,001$)).

Результати дослідження смисложиттєвих орієнтацій малоемпатійної та емпатійної молоді виявились дещо неочікуваними. Загальні показники осмисленості життя малоемпатійних досліджуваних є дещо вищими, порівняно з емпатійними. Виключення складають відповідні показники у хлопців

раннього юнацького віку. З метою більш глибокого вивчення особливостей емпатійної детермінації смисложиттєвих орієнтацій юнацтва додатково було здійснено аналіз взаємозв'язків не лише рівня розвитку інтегральної емпатії, а її окремих форм з показниками субшкал смисложиттєвих орієнтацій. Виявилось, що найбільшою мірою з процесами смислопородження взаємопов'язані «крайні» форми емпатії: антиемпатія та альтруїстична поведінка. Так, показники, антиемпатії та альтруїстичної поведінки юнацтва загальної вибірки обернено пропорційно взаємопов'язані з загальним показником осмисленості життя (відповідно, $p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$) та з рештою показників усіх субшкал смисложиттєвих орієнтацій. Виключення складає лише субшкала «результативність життя» по відношенню до антиемпатії (відсутність зв'язку). Таким чином, можемо констатувати, що із збільшенням показників альтруїзму чи агресії в особистості юнацького віку зменшується її спрямованість у майбутнє, задоволеність процесом нагального життя, усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності та загалом рівень загальної осмисленості життя. Позитивні взаємозв'язки між показниками субшкал смисложиттєвих орієнтацій та форм емпатії спостерігаємо на рівні особистісно-сислової емпатії (індиферентність, співпереживання, співчуття, моделювання сприяючої поведінки, реальне сприяння не на шкоду собі).

Виявлено і гендерні відмінності. У хлопців встановлено найбільшу кількість позитивних взаємозв'язків між показниками пасивної емпатійності (моделювання сприяючої поведінки) та всіх субшкал смисложиттєвих орієнтацій, крім шкали «задоволеність самореалізацією (результативність життя)». Отже, юнаки, які готові прийти на допомогу, проте не завжди реалізують цю готовність, більшою мірою спрямовані у майбутнє, нагальне життя сприймають як цікавий, емоційно насичений процес, усвідомлюють себе суб'єктом власної життєдіяльності та загалом мають високий рівень загальної осмисленості життя, порівняно з менш чи більш емпатійними ровесниками. З цих міркувань слідує, що адекватним корелятом становлення смисложиттєвих орієнтацій для чоловіків юнацького віку є домінування пасивної форми емпатії, тобто готовності до сприяння (моделювання реальної поведінки). Юнаки, що здатні до реальної альтруїстичної поведінки високо оцінюють результативність свого життя ($r_p = 0,436$ $p \leq 0,01$). Для чоловіків емпатійність є більш значущим чинником в усвідомленні власного життєвого успіху, порівняно з жінками.

У дівчат емпатійні кореляти смисложиттєвих орієнтацій є дещо суперечливими. Корелятами адекватних смисложиттєвих орієнтацій жінок юнацького віку є домінування таких полярних форм емпатії як «індиферентність» та «реальне сприяння».

Дослідження системи життєвих смислів малоемпатійної та емпатійної молоді виявило достовірні відмінності в усіх смислових категоріях, окрім екзистенціальних та когнітивних. Для емпатійних молодих людей, порівняно з малоемпатійними, мають достовірно більшу значущість альтруїстичні, комунікативні та сімейні цінності.

Також встановлено, що віддзеркалення вікових особливостей розвитку особистості юнацького віку (юнацька інтернальність, романтизм, орієнтація на майбутнє, розвиток трансфінітної емпатії, діалогічних та трансцендентних емпатійних ставлень, потреба в особистісному та професійному самовизначенні, усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності, пошук сенсу життя) у віковій динаміці її смислових утворень: *потреб* (задоволеність потреби в соціальних контактах, онтогенетичне зростання міри незадоволеності потреб), *установок* (домінування орієнтації на альтруїзм і процес та зниження їх показників впродовж набуття зрілості), *цінностей* (їх суперечливість), *смісложиттєвих орієнтацій* (збільшення переживання щодо онтологічної значущості життя, зниження орієнтованості на майбутнє, зменшення задоволеності особистості як результатом прожитого відрізка життя, так і насиченістю його сьогодення, зменшення відчуття себе суб'єктом власної життєдіяльності та, загалом, світоглядної віри в керованість людського життя), *системи життєвих смислів* (позитивна онтогенетична динаміка становлення системи життєвих смислів: переорієнтація з егоцентричних на комунікативні та життєвого самовизначення).

Доведено існування емпатійної детермінації смислових конструктів (потреб, установок, цінностей, смісложиттєвих орієнтацій, системи життєвих смислів). Встановлено не лише достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками рівня розвитку емпатії, її форм та структурних утворень смислової сфери, а й достовірні відмінності між смисловими структурами суб'єктів з різним рівнем розвитку емпатії, в тому числі емпатійних та малоемпатійних.

Третій розділ «**Емпатія в системі психологічного супроводу розвитку смислової сфери особистості раннього юнацького віку**» присвячений обґрунтуванню, розробці та апробації системної програми психологічного супроводу конструктивного впливу емпатії на динаміку й розвиток структурних елементів смислової сфери особистості.

В основі розробки комплексної корекційно-розвивальної програми психологічного супроводу розвитку смислової сфери особистості лежить погляд на останню як на суб'єкт власної життєдіяльності, власного життєвого шляху. Теоретичним підґрунтям такого підходу стали ідеї К. А. Абульханово-Славської, Л. І. Анциферової, Л. С. Виготського, Г. С. Костюка, О. М. Леонт'єва, С. Д. Максименка, С. Л. Рубінштейна, О. П. Саннікової, В. О. Татенка, Т. М. Тітаренко, О. Я. Чебикіна, В. М. Ямницького, які торкаються психологічних аспектів активності особистості. Як активний суб'єкт життєдіяльності людина самотійно вирішує «задачу на смисл» (О. М. Леонт'єв), свідомо здійснює вчинки, регулює свою поведінку, робить осмислені самотійний вибір, цілепокладання, самоактуалізується, визначається у сенсі життя (Б. С. Братусь, А. Маслоу, К. Роджерс, В. А. Роменець).

Розглядаючи суб'єктну активність юнацтва, що спрямована на смислові та особистісні трансформації з метою підготовки до успішних самореалізації та життєвого самовизначення, було виділено такі елементи цього процесу, як

емпатійність, емпатійні ставлення, смислоусвідомлення, смислоутворення, смислопородження, саморозвиток.

В основі емпатійної детермінації смислових процесів лежить актуалізація специфічної взаємодії когерентних психологічних механізмів емпатії та смислової динаміки (ідентифікації, рефлексії, децентрації, антиципації). Запропонована програма враховує афективно-когнітивно-конативну природу емпатії, рефлексорний і особистісний характер її механізмів, через які опосередковано актуалізуються й формуються емпатійно орієнтовані смислові утворення: *потреби* не лише у власному благополуччі, а й у блазі Іншого; потреба в трансцендентних емпатійних стосунках; гуманістичні *ціннісні орієнтації* (емпатійні смислові установки); буттєві та моральні *особистісні цінності*; синергетична *життєва позиція* (емпатійна спрямованість, смислова ідентифікація зі світом); усвідомлення *сенсу* власного *життя* в духовному розвитку, в служінні загальній справі (людству загалом).

Програма складається з трьох циклів: 1-й – просвітницькі лекційно-семінарські заняття; 2-й – соціально-психологічний тренінг актуалізації та корекції процесів смислоусвідомлення та смислобудівництва через розвиток системи психологічних механізмів емпатії; 3-й – психолого-педагогічні рекомендації для шкільних психологів, батьків, учителів, викладачів вищих навчальних закладів.

Основною метою лекційно-семінарських занять було ознайомлення з відповідним до предмету нашого дослідження понятійним апаратом; актуалізація процесів смислоусвідомлення, смислоутворення і смислопородження; формування у старшокласників готовності до життєвого самовизначення (надання їм допомоги у пошуці сенсу життя, осмисленні буттєвих цінностей, усвідомленні власних потреб і мотивів; актуалізація потреби у самовдосконаленні; розвиток емпатійності, самосвідомості; сприяння побудові життєвих цілей та ієрархічної системи цінностей, серед яких провідне місце займали б гуманістичні установки, моральні цінності).

Метою тренінгової програми був розвиток у старшокласників емпатійно зорієнтованих смислових структур, що має зумовити їх психологічну готовність до життєвого та особистісного самовизначення (вирішення задачі на смисл). В основу тренінгової програми покладено метод емоційно-раціонального усвідомлення ситуації взаємодії, що передбачає актуалізацію емоційних та когнітивних механізмів емпатії. Така актуалізація допомагає осмислити, проаналізувати не лише власні переживання, почуття, настрої, а й відобразити, відчути й зрозуміти стан іншої людини, її внутрішній світ. Допоміжними прийомами було обрано методи невербальної взаємодії, групову дискусію, психодіагностику, прогнозування психологічної позиції іншого, аналіз конкретних ситуацій, рольові ігри тощо.

В психолого-педагогічних рекомендаціях запропоновані також методи і засоби використання емпатії для оптимізації смислових утворень в юнацькому віці, а також вказані деякі шляхи розвитку та самовиховання емпатійності.

Програма розрахована на один навчальний рік і проводилася в старших класах в обсязі 82 годин. Чисельність експериментальної групи складала 36 осіб. Це були школярі, які мали песимістичні погляди на майбутнє, демонстративно заявляли про відсутність сенсу життя, мали низькі рівні осмисленості життя, локусу контролю-Я, малорозвинену інтегральну емпатію, егоїстичні установки та виявили бажання взяти участь у роботі тренінгу.

Доповнення семінарсько-лекційних занять та психолого-педагогічних рекомендацій соціально-психологічним відеотренінгом зумовлене значними перевагами роботи в спеціально організованих групах.

Успішна взаємодія старшокласників з іншими членами групи, ефективне виконання тренінгових вправ, уміння бути конгруентним позитивно впливали на їх смислову динаміку. У них розвивалось позитивне світосприймання, прагнення до самостійності, свободи й незалежності з одночасним прийняттям відповідальності за свої потреби, рішення і дії. Формувалась потреба не лише у власному благополуччі, а й у добробуті і блазі Іншого, прагнення до трансцендентних емпатійних стосунків, духовного розвитку. Актуалізовані та розвинуті емпатійні установки зумовили становлення системи гуманістично орієнтованих цінностей. Завдяки розвитку емпатійної спрямованості у старшокласників почала розвиватися та змінюватися смислова ідентифікація зі світом, готовність до синергетичної життєвої позиції. Вони відчували себе відповідальними суб'єктами особистісного становлення та власної життєдіяльності. Ці дані підтвердили порівняльні аналізи результатів дослідження динаміки системи життєвих смислів учасників тренінгу впродовж участі в корекційно-розвивальній програмі (табл.1).

Таблиця 1

**Динаміка середніх значень рангів життєвих смислів
старшокласників експериментальної групи**

Життєві смисли	До експерименту			Після експерименту			Ч-з 5 місяців		
	Ю.	Д.	Заг.	Ю.	Д.	Заг.	Ю.	Д.	Заг.
Альтруїстичні	14,90	15,82	15,36	11,09	11,42	11,26	11,06	11,50	11,28
Екзистенціальні	12,08	10,38	11,23	12,90	12,20	12,55	12,91	12,26	12,59
Гедоністичні	11,90	12,98	12,44	13,32	13,40	13,36	13,33	13,41	13,37
Самореалізації	12,73	13,52	13,13	11,79	11,98	11,89	11,73	11,93	11,83
Статусні	11,07	11,97	11,52	12,17	13,20	12,69	12,13	13,04	12,09
Комунікативні	14,68	12,99	13,84	13,09	11,99	12,54	13,07	11,95	12,51
Сімейні	13,07	14,16	13,61	12,70	12,10	12,40	12,51	12,15	12,33
Когнітивні	17,49	15,62	16,56	16,52	15,50	16,01	16,48	15,53	16,01

Примітка: Ю – юнаки; Д – дівчата; Заг. – загалом

Як видно з таблиці, суттєво змінилася ієрархія життєвих смислів юнаків та дівчат. Вона стала більшою мірою відповідати віковим та гендерним особливостям старшокласників. До формуючого експерименту у переважної

більшості низькоемпатійних юнаків та дівчат таке новоутворення раннього юнацького віку як потреба в особистісному самовизначенні була несформованою і займала одне з останніх рангів в їх ієрархічній системі життєвих смислів. Впродовж корекційно-розвивальної роботи у старшокласників було актуалізовано потребу в самореалізації: в ієрархії життєвих смислів вона зайняла друге місце ($M=11,83$), поступившись альтруїстичним смислам ($M=11,28$). Знаходячись в умовах психологічного супроводу розвитку їх смислової сфери, юнацтво усвідомило й інтеріоризувало значучість гуманістичних цінностей. Вони стали вбачати сенс свого життя в допомозі іншим людям, прагненні робити добро, зробити кращим наш Світ.

Позитивним результатом корекційно-розвивальної роботи є й те, що система життєвих смислів дівчат почала розвиватися за фемінінним типом, а хлопців – маскулінінним. Для дівчат достовірно підвищилась (у хлопців – зменшилась) значучість цінностей сім'ї ($p \leq 0,05$), спілкування ($p \leq 0,1$) та зменшилась (у хлопців – підвищилась вагомість) статусних ($p \leq 0,01$).

Оскільки емпатія є інтегративною якістю особистості, що системно пов'язана з усіма іншими її властивостями, то її взаємозв'язок зі смисловою сферою є нелінійним, складним і неоднозначним. Вплив емпатії на розвиток процесів цілепокладання, смислопородження та пошуку сенсу життя опосередкований системою особистісних утворень: потреб, інтересів, Я-концепцією, життєвою перспективою, життєвою позицією тощо.

Порівняльний аналіз результатів формуючого експерименту (контрольна діагностика через п'ять місяців) показав не лише стійкість досягнутих результатів у розвитку смислової сфери, а їх позитивну динаміку, чим підтвердив ефективність апробованої комплексної програми психологічного супроводу емпатійного розвитку смислової сфери особистості. Таким чином, показано роль феномена в розвитку смислових структур особистості, доведено, що емпатія може виступати певним системоутворюючим чинником смислової сфери особистості.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми емпатійної детермінації розвитку смислової сфери особистості юнацького віку. Розробка цієї проблеми передбачала уточнення динамічних та структурно-феноменологічних характеристик смислової сфери особистості, теоретичне обґрунтування та емпіричне доведення структурно-динамічної моделі емпатійної детермінації її розвитку, визначення та апробацію програми психологічного супроводу конструктивного впливу емпатії на динаміку й розвиток структурних елементів смислової сфери особистості.

1. Актуальність наукових досліджень категорії смислу та її корелятивів (значення, особистісний смисл, динамічна смислова система, смислова сфера, смислові структури, смислова реальність, сенс життя, смислові процеси, сенсотворення) обумовлена недостатнім рівнем їх теоретичного опрацювання та недооцінкою їх життєво-практичної і науково-теоретичної ролей.

2. Дослідження місця емпатії в структурі смислової сфери особистості, а також в процесах смислоусвідомлення, смислоутворення та смислопородження дозволило створити структурно-динамічну модель емпатійної детермінації розвитку смислової сфери особистості. Систему детермінуючих чинників смислової динаміки складають рівень розвитку інтегральної емпатії, особливості сформованості її форм та відповідних емпатійних ставлень. Смислова сфера емпатійної особистості є динамічною системою, яка має складну ієрархічну структуру: потреби (не лише у власному благополуччі, а й у блазі Іншого, в трансцендентних емпатійних стосунках); ціннісні орієнтації (гуманістичні); цінності (моральні та буттєві); життєва позиція (синергетична); сенс життя (духовний розвиток). Ієрархічні відносини між складовими цієї системи обумовлюють її внутрішню динаміку.

Теоретично обґрунтовано та емпірично доведено, що період юності є сензитивним для розвитку смислової сфери особистості, трансформації смислових утворень.

3. Експериментально доведено віддзеркалення вікових особливостей розвитку особистості юнацького віку (юнацька інтернальність, романтизм, орієнтація на майбутнє, розвиток трансфінітної емпатії, діалогічних та трансцендентних емпатійних ставлень, потреба в особистісному та професійному самовизначенні, усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності, пошук сенсу життя) в онтогенетичній динаміці її смислових утворень: потреб, установок, цінностей, смисложиттєвих орієнтацій, системи життєвих смислів.

4. Структурно-феноменологічні характеристики смислової сфери юнацтва та їх динаміка мають вікову та гендерну диференціацію:

– виявлено наступні *вікові* особливості розвитку смислових утворень сучасного юнацтва: часткове задоволення основних потреб; переважання установок на альтруїзм та процес, порівняно, відповідно, з егоїзмом та результатом; малодиференційованість і неяскрава вираженість системи цінностей, егоцентрична спрямованість найбільш значущих цінностей; висока осмисленість життя; групоцентрична спрямованість системи найбільш значущих життєвих смислів, низька осмисленість необхідності духовних пошуків;

– особливістю онтогенетичної *динаміки* потребової сфери є: зростання з віком показників розбіжності між мірами задоволеності потреб різних типів та загалом міри незадоволеності потреб; константність їх ієрархічної послідовності; загальне зниження показників міри вираженості соціально-психологічних установок; зростання значущості цінностей «щасливе сімейне життя», «продуктивне життя» та морально-етичних цінностей; зростання інтенсивності переживань онтологічної значущості життя, зниження орієнтованості на майбутнє, задоволеності як результатом прожитого життя, так і насиченістю його сьогодення, відчуття себе суб'єктом власної життєдіяльності та, загалом, світоглядної віри в керованість людського життя; позитивна онтогенетична динаміка становлення системи життєвих смислів:

переорієнтація смисложиттєвих орієнтацій з утилітарних смислів (гедонізм, статус) на просоціальні (самореалізація, альтруїзм, сім'я, спілкування), набуття адекватності гендерної спрямованості системи життєвих смислів: переорієнтація юнаків з фемінінної на маскулінну, а дівчат – з маскулінної на фемінінну;

– виявлено наступні *гендерні* відмінності: незадоволеність потреб та розбіжність між мірами задоволеності потреб різних типів є достовірно більшою у хлопців, порівняно з дівчатами; у дівчат, порівняно з хлопцями, яскравіше виражені установки на альтруїзм і процес, у юнаків – на егоїзм та результат; з віком дівчата переорієнтуються з інтимного міжстатевого спілкування на сімейні цінності, а хлопці – від спілкування з друзями на матеріальні цінності; орієнтованість юнок на абстрактні, екзистенційні онтологічні смисли, а юнаків – на смисли реального життя; більша дисгармонійність системи значущих смислів дівчат, що охоплює взаємовиключні цінності, порівняно хлопцями.

5. Доведено існування емпатійної детермінації смислових конструктів смислової сфери особистості:

– виявлено достовірні *вікові* відмінності в розвитку смислових утворень емпатійних та малоемпатійних особистостей. В емпатійного юнацтва найвагомими є потреби особистісного самовизначення (у визнанні та самореалізації), установки на альтруїзм, просоціально спрямовані цінності; у малоемпатійного – елементарні потреби (в безпеці) установки на егоїзм, утилітарні цінності. Загальні показники осмисленості життя емпатійних досліджуваних є нижчими, а значущість альтруїзму, сім'ї та самореалізації в системі життєвих смислів – вищими, порівняно з малоемпатійними;

– встановлено достовірні *гендерні* відмінності в розвитку смислових утворень емпатійних та малоемпатійних особистостей. Для емпатійних дівчат та хлопців найбільш значущими є потреби у самореалізації, альтруїстичні установки, цінності інтимно-особистісного спілкування, просоціальні та гуманістичні смисли (для хлопців), альтруїстичні життєві смисли та самореалізації (для дівчат), а для малоемпатійних – утилітарні потреби і цінності, егоїстичні установки, індивідуалістичні смисли (гедоністичні, визнання – для хлопців; статусні – для дівчат). Емпатія більшою мірою детермінує розвиток ціннісної сфери у хлопців порівняно з дівчатами. Домінуючими корелятами розвитку гармонійних та адекватних смисложиттєвих орієнтацій для жінок юнацького віку є такі форми емпатії як «індиферентність» та «реальне сприяння», а для чоловіків – «моделювання сприяючої поведінки»;

– виявлено достовірні відмінності у *віковій динаміці* смислових утворень емпатійних та малоемпатійних особистостей. В емпатійного юнацтва спостерігається позитивна онтогенетична смислова динаміка: трансформація ієрархічних систем смислових конструктів репрезентує духовний розвиток особистості, збільшення значущості просоціальної та емпатійної спрямованості смислових утворень, ускладнення структурно-феноменологічних

характеристик, гармонізація смислової сфери. В малоемпатійного – негативна онтогенетична смислова динаміка: стабільність системи значущих життєвих смислів, зростання значущості утилітарних, індивідуалістичних смислових утворень;

– визначено особливості впливу рівня розвитку інтегральної емпатії, її форм на *динаміку* смислової сфери особистості. Розвиток інтегральної емпатії взаємопов'язаний зі смислуосвідомленням, смислуотворенням та смислопородженням просоціально орієнтованих смислів. Різні форми емпатії мають неоднозначні зв'язки зі смисловими утвореннями. Позитивні взаємозв'язки між показниками субшкал смисложиттєвих орієнтацій та форм емпатії спостерігаємо на рівні особистісно-смислової емпатії (індиферентність, співпереживання, співчуття, моделювання сприяючої поведінки, реальне сприяння не на шкоду собі). Негативно з процесами смислопородження взаємопов'язані полярні форми емпатії (антиемпатія та альтруїстична поведінка): із збільшенням показників альтруїзму чи агресії в особистості юнацького віку зменшується її спрямованість у майбутнє, задоволеність процесом нагального життя, усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності та рівень загальної осмисленості життя.

6. Психологічне сприяння процесам смислуосвідомлення, смислуотворення та смислопородження передбачає комплексний підхід як у суб'єктах реалізації програми, так і в системах об'єктів та методах впливу. Підбір і реалізація методичного інструментарію соціально-психологічного тренінгу в рамках методу емоційно-раціонального усвідомлення ситуації взаємодії (актуалізація специфічної взаємодії механізмів емпатії та смислової динаміки) забезпечує ефективність психологічного супроводу розвитку смислової сфери особистості. При цьому розвиток емпатії особистості в умовах соціально-психологічного тренінгу є чинником усвідомлення і переосмислення суб'єктом усіх складових смислової сфери: потреб, установок, ціннісних орієнтацій, цінностей, життєвих позицій, сенсу життя.

7. Порівняльний аналіз результатів дослідження до формуючого експерименту, після нього та контрольного зрізу підтвердив ефективність запропонованої комплексної програми психологічного супроводу емпатійного розвитку смислової сфери особистості. Особистісні новоутворення, здобуті досліджуваними в результаті участі в комплексній програмі психологічного супроводу розвитку смислової сфери, є стійкими утвореннями, які мають позитивну динаміку в онтогенезі.

Проведене нами дослідження не охоплює всіх аспектів розглянутої проблеми. **Перспективою дослідження** є вивчення психологічних особливостей розвитку смислової сфери особистості та її детермінації на подальших онтогенетичних етапах (ранньої, середньої та пізньої зрілості).

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Виговський С. Є. Проблема маніпуляції в психології / С. Є. Виговський // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України, [за ред. С. Д. Максименка]. – Т.12, ч.7. – К., 2010. – С.78-84.
2. Виговський С. Є. Екологічні аспекти аксіологічної системи особистості / С. Є. Виговський // Наука і освіта. – 2011. – №9. – С.53-56.
3. Виговський С. Є. Психологічні особливості смислової сфери особистостей з різним рівнем розвитку емпатії / С. Є. Виговський // Психологічні перспективи. – 2011. – Спецвипуск «Психологічні виміри українського соціокультурного простору». – С.61-68.
4. Виговський С. Є. Структурно-динамічна модель емпатійної детермінації смислової сфери особистості / С. Є. Виговський // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України, [за ред. С. Д. Максименка]. – Т.14, ч.4. – К., 2012. – С.35 – 44.
5. Виговський С. Є. Теоретико-методологічні підходи до вивчення смислової сфери особистості / С. Є. Виговський // Наука і освіта. – 2012. – №6. – С.240-243.
6. Виговський С. Є. Емпатійна детермінація базових смислових утворень особистості юнацького віку / С. Є. Виговський // Наука і освіта. – 2012. – №7. – С.122-126.
7. Виговський С. Є. Вікова динаміка смислової сфери особистості з різним рівнем розвитку емпатії / С. Є. Виговський : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. [«Гене́за буття особистості»], (Київ, 19-20 грудня 2011р.) / НАПН України, Інститут психології імені Г. С. Костюка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2011. – Т.1. – С.133 – 137.
8. Выговский С. Е. Экологические ценности в аксиологической системе личности / С. Е. Выговский, Л. П. Журавлева, Вольфганг Новик : материалы VII Междунар. конф. Radostim-2011 [«Фитогормоны, гуминовые вещества и другие биорациональные пестициды в сельском хозяйстве»]. - Минск, 2011. – С.64-68.

АНОТАЦІЇ

Виговський С. Є. Емпатія як чинник розвитку смислової сфери особистості в юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2013.

Дисертацію присвячено вивченню психологічних особливостей емпатійної детермінації розвитку смислової сфери особистості в юнацькому віці.

Теоретично обґрунтовано та емпірично доведено структурно-динамічну модель емпатійної детермінації смислової сфери особистості. Встановлено, що чинниками динаміки та становлення смислової сфери особистості є рівень розвитку інтегральної емпатії, особливості сформованості її форм та відповідних емпатійних ставлень. Показано, що смissoва сфера емпатійної особистості є динамічною системою, яка має складну ієрархічну структуру: потреби (не лише у власному благополуччі, а й у блазі Іншого, в трансцендентних емпатійних стосунках); ціннісні орієнтації (гуманістичні); цінності (моральні та буттєві); життєва позиція (синергетична); сенс життя (духовний розвиток).

Отримано дані про особливості розвитку смислової сфери особистості впродовж раннього та зрілого юнацького віку. Здійснено порівняльний аналіз особливостей смислової сфери емпатійної та малоемпатійної особистості.

Розроблено та успішно апробовано програму психологічного супроводу впливу емпатії на динаміку й розвиток структурних елементів смислової сфери особистості раннього юнацького віку.

Ключові слова: смissoва сфера особистості, інтегральна емпатія, емпатійна особистість, розвиток смислових структур, юнацький вік.

Выговский С. С. Эмпатия как фактор развития смысловой сферы личности в юношеском возрасте. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Государственное учреждение «Пивденноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2013.

Диссертация посвящена изучению психологических особенностей эмпатийной детерминации развития смысловой сферы личности в юношеском возрасте.

Теоретически обоснована и эмпирически доказана структурно-динамическая модель эмпатийной детерминации смысловой сферы личности. Установлено, что системой факторов становления и динамики смысловой сферы личности являются следующие: уровень развития интегральной эмпатии, особенности сформированности ее форм и соответствующих эмпатийных отношений. Показано, что смысловая сфера эмпатийной личности является динамической системой, которая имеет сложную иерархическую структуру: потребности (не только в собственном благополучии, но и во благе Другого, в трансцендентных эмпатийных отношениях); ценностные ориентации (гуманистические); ценности (нравственные и бытийные); жизненная позиция (синергическая); смысл жизни (духовное развитие). Иерархические отношения между составляющими этой системы обуславливают ее внутреннюю динамику.

Получены данные об особенностях развития смысловой сферы личности на протяжении раннего и зрелого юношеского возраста. Выявлены психологические особенности влияния эмпатии на развитие смысловых структур юношества в зависимости от возраста и пола. Определены

особенности влияния уровня развития интегральной эмпатии, ее форм на динамику смысловой сферы личности. Развитие интегральной эмпатии взаимосвязано из смыслоосознанием, смыслообразованием и смыслопорождением просоциально ориентированных смыслов. Разные формы эмпатии имеют неоднозначные связи со смысловыми образованиями.

Осуществлен сравнительный анализ особенностей смысловой сферы эмпатийной и малоэмпатийной личности. Выявлены достоверные отличия в онтогенетической динамике смысловых образований эмпатийных и малоэмпатийных личностей. У эмпатийного юношества наблюдается позитивная онтогенетическая смысловая динамика: трансформация иерархических систем смысловых конструкторов представляет духовное развитие личности, увеличения значимости просоциальной и эмпатийной направленности смысловых образований, осложнение структурно-феноменологических характеристик, гармонизацию смысловой сферы. У малоэмпатийного – негативная онтогенетическая смысловая динамика: стабильность системы значимых жизненных смыслов, возрастание значимости утилитарных, индивидуалистических смысловых образований.

Разработана и успешно апробирована программа психологического сопровождения влияния эмпатии на динамику и развитие структурных элементов смысловой сферы личности раннего юношеского возраста.

Ключевые слова: смысловая сфера личности, интегральная эмпатия, эмпатийная личность, развитие смысловых структур, юношеский возраст.

Vygovskii S. E. Empathy as a factor of personality semantic sphere development in youth age. – Manuscript.

The dissertation on the receipt of scientific degree of candidate of psychological sciences specialty 19.00.07 - pedagogical and age psychology - the Southukrainian National Pedagogical University by K. D. Ushinskiy, Odesa, 2013.

The dissertation is devoted to the study of psychological features of empathy determination of development of semantic sphere of personality in youth age.

The structurally-dynamic model of empathy determination of semantic sphere of personality is reasonably and empiric proven in theory. It is set that by the system of factors of becoming and dynamics of semantic sphere of personality followings: level of development of integral empathy, feature of formed of her forms and corresponding empathy relations. It is shown that a semantic sphere of empathy personality is the dynamic semantic system which has a difficult hierarchical structure : necessities (not only in own prosperity but also in wellness of Other, in transcendent empathy relations); values and valued orientations (humanism); vital position (synergistical); sense of life (spiritual development).

Data are got about the features of development of semantic sphere of personality during early and mature youth age. The comparative analysis of features of semantic sphere of empathy and low empathy personalities is carried out.

It is worked out and successfully approved the program of psychological accompaniment of influence of empathy on a dynamics and development of structural elements of semantic sphere of personality of early youth age.

Keywords: semantic sphere of personality, integral empathy, empathic personality, development of semantic structures, youth age.

Підписано до друку 11.02.13.
Обсяг 0,9 авт. арк. Формат 60х90/16
Тираж 100 прим. Папір офсетний. Зам. № 3/02/13

Надруковано у ТОВ «ІНВАЦ»
65011, м. Одеса, вул. Рішельєвська. 28
Тел./факс: (048) 724-34-70, 722-28-29

